

33071

57

MAGYAR JOGÁSZÉGYLETI ÉRTEKEZÉSEK.

74.

VIII. KÖTET. 3. FÜZET.

K É P E K
A BÖRTÖNÜGY TÖRTÉNETÉBŐL.

HOWARD JÁNOSNAK, A BÖRTÖNÜGY ANGOL APOSTOLÁNAK
ÉLETRAJZÁVAL.

IRTA

CSIKY LAJOS

DEBRECZENI THEOLOGIAI AKADÉMIAI TANÁR.

3307

FELOLVASTATOTT A MAGYAR JOGÁSZÉGYLET BÖRTÖNÜGYI BIZOTTSÁGÁNAK
1892. ÉVI ÁPRIL HÓ 23-ÁN TARTOTT ÜLÉSÉBEN.

N 156

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1892.

ELŐSZÓ

KÉPEK

A BOKOROK ÉS JORDÁNIA

ELŐSZÓ

ELŐSZÓ

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI KAR
15441
KÖNYVTÁRA

JT/M

15441

BUDAPEST

ELŐSZÓ

Mélyen tisztelt Úraim !

A debreczeni főiskola theologiai akadémiájának egyik tanszékén ülve, a gyakorlati lelkészeti tudományokat tanítom, a melyeknek területén kiváló előszeretettel foglalkozom egy melkéntantárgyammal, a belmissióval, melynek hátrább adni fogom definitióját, minthogy szoros összeköttetésben van ez azzal a tárggyal, melyről itt beszélni óhajtok. Előre csak annyit jelzek, hogy a belmissió a keresztyén emberszeretet történetét, most folyó munkáit akarja megismertetni.

A debreczeni királyi ügyészség részéről mult év október havának végén felszólítást nyertem a végre, hogy az ottani királyi törvényszéki fogházban vállaljam el a letartóztatottak lelkészi gondozását, vagyis hogy legyek az ottani fogház lelkésze. Benső hivatást érezvén e munkához, elvállaltam azt, s most már a mit addig gyakorlati theologiai tudományaimban és ezek közt a belmissióban, mint a gyakorlatnak elméletét tanítottam, alkalmam nyílt azt legalább a debreczeni fogházban tényleg is létesíteni, alkalmam nyílt cura pastoralist gyakorolni s a társadalom szerencsétlen elesettjei körében rám nézve végzetlenül érdekes és értékes pszichologiai tanulmányokat tenni.

Ime, mélyen tisztelt Úraim, ez a genesise itten való megjelenésemnek; az elmondottak alapján állok itt e díszes körben. Az angol azt mondja: «My house is my castle» = az én házam az én váram, — a mit én most itt úgy akarok alkalmazni, hogy börtönügyi tanulmányaim az én menedékváram, mely talán megvédelmez s nem enged elesnem még egy ilyen magas képzettségű körben sem, mely jogi szaktudományával a legmagasabb ponton áll.

* * *

Azzal kellett mindenekelőtt tisztába jönnöm, hogy az élem gazdagon kínálkozó anyagból melyiket ragadjam meg kidolgozás, felolvasás végett. Azzal tisztában voltam egyszerre, hogy a börtönügy történetéből veszem felolvasásom tárgyát, s e végre ott lebegett előttem a római katolikus egyház két nagy alakjának, *gróf Borromeo Károlynak*: Milánó biboros érsekének, vagy *Paulai Szent Vinczének* képe, kik a XVI. és XVII. század legnagyobb philanthrop alakjai közé tartozának; hisz tudjuk az utóbbiról, hogy ő az általánosan megvetett s minden oldalról rossz bánásmódban részesült gályarabok részére Marseillesben egy kórházat épített, melyben ápolók és missiói papok szolgáltak s nem sokára szájról-szájra járt: «a fegyenczek azt hiszik, hogy a pokolból a paradicsomba jutottak, ha egyszer átlépték a kórház küszöbét. Sokan visszanyerték egészségüket már a puszta ott-tartózkodás s a szeretet lehellete által, mely életökben itt fuvalt először feléjük». Vagy ott állott előttem a nagy angol quaker asszonynak, *Fry Erzsébetnek* képe, ki életének legjavát a foglyok sorsának enyhítésére fordította, s ki csak egy remek mondásáért is megérdemli, hogy fennmaradjon neve emlékezetére: «Charity to the soul is the soul of charity», mely magyarra körülbelül így fordítható le: «a lélek szeretete a szeretet lelke.»

Gondoltam, hogy elvezetem tisztelt hallgatóimat Skócia szép fővárosába, Edinburghba, hogy kérdezzük meg ott, ha katonai rendben, párosával egymásután, egy sereg, tiszta kék ruhába öltözött, skót sipkás, egészséges arcú, jó kinézésű fiú közeleg felénk, — mondom, hogy kérdezzük meg valamelyik jó skóttól: miféle fiúk ezek? s halljuk meg rá a feleletet: «*ezek Dr. Guthrienek rongyos fiúi*», az angolul úgynevezett: ragged boys, rongyos fiúk, kiket tudniillik a skót szabad egyház ama nagynevű lelkésze, Dr. Guthrie a rongyokból emelt ki, mint elzüllött családok gyermekeit, visszaadott a társadalomnak, megmentett a börtönöktől: *emberekké tett*.

Hiszen úgy tudtam, hogy a «Magyar Jogász-Egylet» börtönügyi bizottságának programja szerint szabad itten beszélni a humanitárius intézményekről s épen per eminentiam jogászok előtt egészen jól elmondhatnám, hogy magában Angliában évenként 15—16,000 ifju gonosztévő ül a törvényszékek pad-

jain, kikkel a mult századokban még épen olyan röviden bántak el, mint a felnőttnél gonosztevével. Történelmi tény, hogy a mult század első felében 1760-ig uralkodott II. György angol király alatt két gyermeket, egy 12 éves fiút s egy 11 éves leányt a vesztőhelyre vittek és felakasztottak.

Ez volt a régi rendszer, míg az újnak az lett a jelszava: «Jobb megelőzni mint büntetni! Nem börtön kell az ifjúságnak, hanem iskolák és menházak!» Ez volt az előbb említett Dr. Guthrie jelszava is, kinek örök érdeme a humanitás történetében, a «Rongyos fiúk iskolái» (Ragged schools) alapításának nagy gondolata. — Egy röpiratának végén így beszélt Guthrie: «Mi jobb, a rendőrtiszteket fizetni, vagy az iskolamestert? Mi jobb, a bűnt megakadályozni, vagy büntetni? Mi jobb, a fiút nevelni, vagy a férfit elítélni? Mi jobb, akkor táplálni és nevelni, mielőtt a bűnt elkövették, vagy miután elkövették azt? Nem a legörültebb államgazdász-e az, mely inkább a büntetésért akar fizetni, mint a megőrzésért?!»

Beszélhettem volna tehát a humanitás, a legnemesebb eszmék e nagy bajnokairól; de végre győzött ez alkalommal lelkemben egy alak a többi fölött s arra határoztam magamat, hogy a börtönügy nagy angol apostolának, a mult század egyik legnagyobb philanthropusának, *Howard Jánosnak* képét rajzolom le e felolvasásomban, az ő életműködését adom itt elő. Méltóztatnak majd meglátni, hogy legkevesebbé sem túlzás e férfiút «*apostol*» névvel illetni, hiszen városról-városra, országról-országra járva, egy Pál apostol törhetetlen bátorságával s egy János apostol keresztyéni szelidségével küzdött ő nemes lelke nemes ideáljáért. Ha aztán sikerül az életrajzzal tisztelt hallgatóim figyelmét lekötnöm, el fogják nekem még nézni azt is, ha néhány vonásban lerajzolom, mit tesz az egyház, belmissiói egyletei által, valamint a fenkölt eszmékért lelkesülő társadalom Német- és Angolországban a foglyok sorsának enyhítésére; sőt elnézik azt is, ha igen röviden, néhány közvetlen tapasztalatomból vett eszmével megemlítem azt is, hát mi magyarak mit tehetnének fogházainkban a lelki, a szellemi és erkölcsi élet emelésére.

* * *

Howard János születési éve bizonytalan, de körülbelül 1726-ra eshetett. Atyja, — egy határozottan vallásos kedélyű kegyes ember, kinek butor- és kárpitós üzlete volt London egyik városrészében, Hackney-ben, vagy másik forrásom szerint a szintén Londonhoz tartozó, vásáraitól híres Smithfielden — oly vagyona tett szert, hogy polgártársai sheriffnek választották meg, de a mely hivatal viselése alól inkább drága pénzen megváltotta magát, — *Howard János* atyja állandóan megtartotta házában az angol népnél ma is általános szokásban lévő házi istenitiszteleteket, szigorúan megőrizte a vasárnap szentségét, a mely vallásosság hatása fia későbbi életében is folyton meglátsozott. Felhagyván az apa az üzlettel, Claptonba költözött, s úgy gondolják, hogy *Howard János* itt látta meg először Isten napvilágát. Majd Claptonból Bedfordshire-ba Cardingtonba költöztek, atyja jószágára, honnan ő Hertfordba küldetett iskolába. Elemi és középiskolai taníttatása aligha lehetett tökéletes, a mit az bizonyít, hogy vannak életirói, a kik szerint ő saját anyanyelvén, az angol nyelven grammatikai tökéletességgel egész életén át sem beszélni, sem írni nem tudott.

Elhagyván *Howard János* az iskolát, atyja egy füszerkereskedésbe adta be tanulónak, de mielőtt tanulói ideje letelt volna, atyja meghalt, s az ifjú tekintélyes vagyona birtokába jutván, ott hagyta az üzletet, s mint saját jövedelméből élő gentleman előbb Claptonban, majd Stoke-Newingtonban lakott. Ez utóbbi helyen nősült meg először, még pedig az ő sokszor excentrikus vérmérsékletéhez, életnézeteihez igen illő módon. Súlyos betegségbe esvén, egy özvegy nő ápolta őt rendkívüli gondnal és teljes odaadással. Helyreállván egészsége, oly módon fejezte ki halálját, a mi egy kissé mindenestre szokatlan: nevezetesen ő, a 25 éves ifjú, elvette feleségül az 52 évét már betöltött *Mrs Loidore-t*, bevallván, hogy ő azt a szeretetet, mely a házassági szövetségnek elengedhetetlen föltétele, iránta nem érzi, de tisztelete és hálája jeléül ismét családi életet akar neki, az özvegy nőnek szerezni, a míg ezt az isteni gondviselés részökre együtt megengedi. És e házassági szövetség teljesen boldog volt, a mennyiben a feleség teljesen osztozott férjével ennek vallásos nézeteiben; eltűrte olykor-olykor nyilatkozó szeszélyeit, s a férj őszintén megsiratta feleségét, mikor az, két

évi házasságok után, 54 éves korában elhunyt. Itt, Stoke-Newingtonban, állapotodott meg Howard János vallásos meggyőződését illetőleg; nevezetesen az angol püspöki egyházon kívül az erősen kálvinista jellemű nonconformistákhoz csatlakozott, ezekkel urvacsorázott, és kötötte meg azon szivélyes baráti viszonyt, melynek későbbi életirataiban annyi nyomaira találunk.

Három évvel első feleségének halála után, 1758-ban újra megnősült, elvevén Leeds Henriettát, egy szép, magas képzettségű és szintén vallásos jellemű nőt, kivel aztán hét éven át boldog, igen boldog családi életet élt. Tartottak együtt egy általok u. n. *jótekonysági erszényt*, melyet egyszer Howardné eladott ékszerei árával töltött meg. Ezen erszényből és más jövedelmekből javígtatták cardingtoni birtokukat, mert második feleségével ide költözött Howard. — De nemcsak saját birtokuk javítására helyeztek súlyt, hanem szegény szomszédaik, részben jobbágyaik állapotának javítására is. Az volt e házaspárnak első és fő ambíciója, hogy a falusi egyszerű nép életének, életmódjának reformátoraivá legyenek, úgy hogy Howard, mielőtt a börtönügy javítására fordította volna gondját, a szegény földmivelő nép anyagi és szellemi állapotának reformátoraként vívott ki magának széles körben ismeretes nevet. — Munkát adott a munkanélküli szegény embereknek, ő kertészetre, felesége szövésre tanította őket, s rosszul épített, rosszul szellőző, ki nem száradt házaikat újra építtette, vagy teljesen kijavította velök; a gyermekek részére felekezet nélküli iskolát állított; templomi istentiszteletre helyet szerzett nekik; egyszóval már életének tulajdonképeni nyara előtt, fiatal férfikorának kezdetén, olyan embernek mutatta magát, ki nem vár a példák után, hanem maga teremti meg azokat, mint bátor előharczos járátlan tartományok földjein.

Howard második házassága is rövid ideig tartott. Felesége nevezetesen egy fiúnak adván életet, 7 évi boldog házasság után, 1765 márcz. 31-én meghalt. A nehéz csapással sujtott férfiú egyedül hitében s élete legboldogabb korszakának osztályosa, hú felesége emlékezetében talált némi megnyugvást. Azt is remélte, hogy fia is vigasztalására lesz özvegysege napjaiban, de ez a reménye, mint majd hátrább röviden meg fogjuk említeni, nem teljesedett be.

Howard János szeretett utazni; megfelelt az utazás az ő mozgékony természetének; kielégülést talált abban élénk tudvágyának, s házastársainak elvesztése után bizonyos mértékig vizsgálatására is szolgált az szomorú egyedüliségében. — Egyes adatok szerint nagyobb utazást tett mindjárt atyjának halála után, majd első felesége meghalván, Portugália meglátogatására határozta el magát, de e czélját, a mint maga, «*On the State of Prisons*» (A börtönök állapotáról) című művében leírja, nem érthette el. «Hogy bánt a francia a hadi foglyokkal — írja Howard, — én tapasztalatból tudom, a mennyiben egy lissaboni postahajót, melyen én is utaztam, hogy Portugáliába tegyek egy kirándulást, elfogott egy francia kalózhajó. Mielőtt elértük volna Brestet, rettenetes szomjúságban szenvedtem, több mint 40 órán át nem kapván sem egy korty vizet, sem egy falatnyi eledelt. A bresti várban szalmán feküdtem hat éjszaka, és látván, hogy mily kegyetlenül bánnak itt és Morlaixban, hova onnan átvittek, honfitársaimmal: azon két hónap alatt, míg ez utóbbi helyen becsületszóra szabadon mozoghattam, folyton levelezésben állottam a bresti, morlaix-i és dinani angol foglyokkal. Ez utóbbi helyen voltak elzárva hajónk legénysége és az én szolgálóm is. Bő alkalmam volt látni, hogy oly barbár módon bántak velök, hogy közülök több százan elvesztek s Dinanban csak egy nap 37-et vetettek be közülök egy gödörbe.» Elbeszéli még azután Howard, hogy a kiéheztetett foglyoknak olykor-olykor egy-egy ürühús-darabot vetettek be börtöneikbe, melyeket a szegény emberek darabokra szakgattak s úgy ették meg, mint az éhesen falánk kuttyák. Howardnak azután megengedték, hogy menjen haza Angolországba, megígértetvén vele, hogy helyette az angol kormány egy francia foglyot fog visszaküldeni. Mikor hazaért, barátai természetesen gratuláltak megszabadulásához, de ő mindnek azt mondá, csak halaszszák örömüket addig, míg ő eleget nem tehet ígérének, mert inkább feláldozza szabadságát, mintsem adott szavát megtörje. Természetesen az angol kormány átadott egy francia foglyot az angol Howardért. — E kalandja adott új életirányt hősünknek, mély részvétet öntvén keblébe a szegény foglyok iránt; e kalandja tette őt a mult század legnagyobb philantropusává.

Nem követhetjük Howard Jánost különböző utazásaiban, melyeket Franciaország déli részében, Avignonban, a Rivierán, Genfben, Leghornban, Pisában, Florenzben és Rómában tett, a mely utóbbi városban, mint beszéli, a pápa közvetlenül mellette haladt fel és áldólag terjesztette ki kezét fölötte is. Majd Nápolyba, innen ismét Rómába ment, és Stuttgarton keresztül haza utazott Angolországba.

1773-ban Bedfordmegye fősheriffjévé választották meg Howardot. Ezzel alkalma nyílt betekinteni saját megyéje börtöneinek rémületes titkaiba. Ninesen arra időm, hogy részletesen közöljem ama borzasztó állapotokat, a melyek, az általam ez életrajz megírásához alapul fölvetett angol mű szerint Angolország börtöneiben az időben uralkodtak — elég legyen annyit jeleznem, hogy a foglyok teljesen öreik önkényének, kinzó zaklatásainak voltak kitéve, a börtönökben a legsúlyosabb lázas betegségek uralkodtak, melyek néha a sötét mélységből ki-kitörték a szabad levegőre is, s százával separték el a börtönök körül lakó embereket. És Howard János, mint a régi idők ama mesealakjai, kik az elátkozott várak egész láncolata ellen indítottak hódító hadjáratot, egyik helyről a másikra lóháton járván s szembeszállva az általa talált romlottságnak, gázságnak és embertelenségnek minden ármányaival: mielőtt sheriffi egy évi letelt volna, két javaslatot nyújtatott be az angol parlamenthez, melyek közül az egyik az elbocsátott fegyenczek gondozásáról, a másik a letartóztatottak egészségi állapotának javításának módjairól szól. — Az angol alsóház 1774-ik évi naplójában olvashatjuk a következő sorokat: «Sir Thomas Clavering a börtön-rendszer javítására kiküldött bizottság megbízásából javasolja, hogy Howard János úr hivassék meg a ház elé és a Mr. Speaker tudassa vele, hogy mily nagy becsüléssel viseltetik iránta a ház azon humanitásért és buzgalomért, melyet az ország börtöneinek látogatásában fejt ki.» És Howard csakugyan megjelent az angol alsóház színe előtt. Ott áll ez egyszerű philanthrop a nagy angol nemzet képviselői előtt, kiknek elnöke halás szavakkal sorolja föl ama szolgálatokat, melyeket Howard János a nemzeti közügynek tett. Az angol parlament elfogadta s létesítette is a Howard János kezdeményezésére benyújtott törvényjavaslatokat.

Ugyanezen évben 1774-ben Bedford város képviselőjelöltje gyanánt lépett fel Howard, de kisebbségben maradt, a mi valószínűleg csak javára volt neki, mert fenhagyta előtte az alkalmat, hogy megkezdje ama széles, mondhatjuk, egyetemes philanthropikus pályán való haladást, mely a börtönügy terén hazájának, sőt egész Európának tényleges reformokat teremtett, s mely az ő nevének, neve emlékének örök dicsőségére szolgál.

Előbb már említett művében elsorolja Howard s egy térképen elő is tünteti azon utazásokat, melyeket hazájában a börtönök vizsgálata, tanulmányozása céljából végzett. Járt helyről-helyre, néha látszólag csaknem tervtelenül, mert egy kérdés, mely előtte valamely börtönben fölmerült, egy másik kérdésre vezette őt át, de a melyre a feleletet már ismét más helyen kellett megtalálnia. Leírja az angol fogházak, börtönök és fegyházak minden iszonyát, mint vannak egyes emberi lények a szó valódi értelmében befalazva heteken át ki nem szellőztetett nyomorult sötét lyukakba, kívánczozva inkább akasztófán pusztulni el, mint ama félelmes falkoporsóba temetve tengeni. Több esetben látta, hogy a foglyokat nem választották el nem szerint s akárhány gyermek született a börtönökben.

Távoli országokba való utazásai óriási mértékűek voltak. Európában Spanyolországtól el egészen Oroszorszáig, Oroszországban Szent-Pétervártól el egészen Krimeáig, avagy a skót Edinburghtól, az ir Dublintól el Konstantinápolyig és Smyrnáig, a spanyol Valladolidtól Szentpétervárig mindenütt járt, fölemelte szavát népek és fejedelmek előtt a foglyok érdekében, mindenütt humanitást, mindenütt emberies bánásmódot sürgetve.

1775-ben Párist látogatta meg s a szó szoros értelmében betört a francia bűnösök rémhelyére, a Bastille-ba. E látogatását maga így írja le: «Hangosan zörgettem a külső kapukon, és az őr mellett elhaladva, egyenesen a vár bejárata előtti felvonó hídhöz mentem, szemlélvén egy darabig ezen épületet. Egy tiszt jött ki hozzám nagy meglepetéssel s kényszerített, hogy a némán hallgató őr mellett térjek vissza és így visszanyerjem azon szabadságot, melyet annak, a ki e falak közé egyszer elzáratik, a lehetetlenséggel csaknem határos még egyszer visszanyerni.»

1778. Prágába jött át. Prágából Bécsbe utazott, hol az angol nagykövet, Sir Robert Murray Keith asztalánál egy osztrák főúr társaságában a következő beszélgetés folyt le: «Mégis ő császári Felsége a dicsőség, hogy birodalmában a torturát, a foglyok kínoztatását eltörölte», mondá az osztrák főúr. «Bocsánat, szakítá félbe Howard, ő császári Felsége a torturának csak egy fajtát törölte el, hogy annak helyére egy másik, még kinzóbbat állítson; hiszen az a tortura, a melyet ő eltörölt, legfentebb néhány óráig tartott, míg az, a melyet annak helyére állított, hetekig, sőt évekig is eltarthat. A szegény nyomorultakat bevetik egy egészségtelen tömlöczbe, mely oly rossz, mint a *Kalkuttai Sötét Üreg*, melyből aztán csak akkor kerülnek napvilág elé, ha bevallják, a mi váddal őket terhelik.» «Psz! — figyelmezteté Howard-ot a nagykövet, szavait bejelentheti a császári Felségnek valaki.» «Mit! felelt Howard, a világnak melyik királya vagy császára kedvéért kötném én meg nyelve-met, hogy ki ne mondja az igazságot?!»

Félbeszakítom egy perczre Howard János életrajzának előadását s megkérdezem tisztelt hallgatóimtól, ismerik-e a kalkuttai sötét üreg történetét, melyre Howard János fentebbi szavaiban czélozott. Az ám a rettenetes kép, a börtönügy történetéből! Britt-Indiában, Kalkuttában, 1756 junius 18-ikának éjszakáján történt, hogy egy indiai nábób, Suraja Dowlah, elfogta a kalkuttai angol erőd és gyár katonaságát és embereit s 146 foglyot egy rendkívül szűk helyiségbe, melynek csak két kis ablaka volt, de a melyek szintén el voltak fődve, a szónak legigazabb értelmében összepréseltetett úgy, hogy a nyomorultak egy éjszakán át a nagy hőség, szomjuság és a levegőnek teljes hiánya miatt a pokolnak minden szenvedését átkinlódtták s a 146-ból reggelre csak 23-an maradtak élve, a legutálatosabb állapotban, minőben valaha ember lehetett e földön.

1781-ben Oroszországba hatolt be. II. Katalin czárné meghallván a már európaszerte ismert nevű philantrop ottlétét, meghívta őt a czári palota vendégeül. És e fényes kitüntetést a nyers angol azzal utasította vissza, hogy ő nem palotákat, de börtönöket látogatni jött Szent-Pétervárra. Valószínű azonban, bár a kezeim közt levő életrajzokból ez nem tűnik ki, hogy mégis meglátogatta az orosz czárnőt, nem akarván udvariatlan-

sága által maga elé gátat emelni céljai elérésében. Szent-Pétervárról súlyos betegen, óriási hidegben Moszkvába utazott. Innen irta egy angol barátjának 1781 szept. 7-én: «Körülbelül 3 hétig tartózkodtam Szent-Pétervárott s ezalatt visszautasítottam minden részemre felajánlt megtszítettetést s mikor egy katonát akartak kíséretemre rendelni, azt is visszautasítottam. E várost, Moszkvát, nem akarom elhagyni, míg több látogatást nem teszek az itteni börtönökben és kórházakban, mivel a birodalom első embere biztosított arról, hogy írásba teendő észleleteimet lefordíttatja orosz nyelvre».

1783 Portugalliába és Spanyolországba ment, hol hiába igyekezett bejutni a Szent-Officium börtöneibe. Valladolidban azonban be tudott valamikép jutni a tárgyalási terembe, de mikor egy ajtó felé közeledett, tudtára adta vezetője, hogy azon az ajtón csak foglyok léphetnek be. «Óh én szívesen elzártnám magamat egy hónapra, csakhogy kielégíthessem kíváncsiságomat» — kiáltott fel azonnal Howard. «Csakhogy azokon az ajtókon három év előtt senki ki nem teszi a lábát» — mondá neki vezetője. Ez országokból Franciaországon keresztül ment haza Angliába.

Ez időben a Középtenger kikötő városaiban mindenféle vesztegházak voltak felállítva, kogy megakadályozzák egyes ragályos betegségeknek keletről Európába behurczolását. Az utazókat e vesztegházakban, az úgynevezett lazarétumokban tartóztatták le. Howard arra határozta el magát, hogy ő fölkeres több ilyen lazarétumot, részint, hogy tanulmányozza kelet ragadós betegségeit, részint, hogy a fogházak addigi tanulmányozása közben szerzett orvosi ismereteit a vesztegzár alatt szenvedő emberek javára értékesítse, mert följegyezhetjük Howardról azt is, hogy meglehetősen széleskörű orvosi ismereteket szerzett magának.

A középtengeri lazarétumok látogatására Belgiumon és Franciaországon keresztül mindenek előtt Marseillesbe igyekezett. — S útjában mindenütt fölkeresvén a börtönöket és kórházakat, megfordult Toskánában, Maltában, hol a Johanna-rend lovagjainak intézeteit szemlélte meg. Majd Velenczébe jött át, hol maga is huzamosabb időn keresztül vesztegzár alatt szenvedett. Ezen utazása közben 1786. karácsonján Bécsben

volt, hol II. József császárral találkozott. E találkozását így írja le: «Azon szerencsében részesültem, hogy csaknem két órán át négyszemközti beszélgetést folytathattam a császárral. Igen leereszkedő és barátságos modorával oly szólásszabadságot engedett nekem, hogy mind azt elmondhattam nyíltan, és szabadon, a mi csak szíveemen feküdt. Ő felsége egyszer félbeszakított és így szólott hozzám: «Az önök országában nemde akasztanak?» «Igen felelém, de a halál sokkal kívánatosabb, mint csak két év is az olyan börtönéletből, melyet e nyomorultaknak ki kell állaniok, teljes sötétségben a falakhoz lánczolva, látogató és pap nélkül.» A császár azt mondá az ő miniszterének, hogy nagyon meg van elégedve látogatásommal, a mennyiben nem léptem közbe a foglyokért asszonyos és hizelgő beszéddel, mint a melynek semmi értéke nem volna ő előtte. Némely dolgokat, melyeket javasoltam neki, megtesz, másokat nem tesz meg.» Howard 1787 február havában, ezen alkalommal több mint egy évi időzés után tért vissza Londonba, az említett helyek mellett meglátogatván a ragályos betegségek által pusztított Smyrnát és Konstantinápolyt is. Visszatérvén hazájába, Irlandot és Skóciát látogatta meg, itt is emberbaráti missiójának műveit végezvén.

A börtönügy javítására, az emberi szenvedés kevésbítésére czélozó utazásainak rövid jelzése után lássuk még magánéletét is. Mikor otthon volt Angliában, ideje egy részét Cardingtonban, másik részét Londonban töltötte. Cardingtonban teljes erővel folytatta azt a munkát, melyet boldogult feleségével megkezdett, nevezetesen a falu népe anyagi helyzetének javítását, iskolák emelését, míg Londonban újra csak a börtönök látogatásával töltötte idejét, s az egyház embereivel való érintkezésben találta főgyönyörűségét. Elete vége felé Lancashireban Varringtonba költözött s itt írta meg a börtönökről való műveit 1777. és 1780. között. Főműve következő: *An Account of the Lazarettos in Europe etc. with Remark on the Present State of the Prisons in Great Britain and Ireland.* (Tudósítás az európai stb. lazaretumokról, tekintettel a nagy-britanniai és irländi börtönök jelen állapotára.) E műve 1789 látott először napvilágot, több barátai segítségével neki összeállításában, mivel, mint fentebb mondtuk,

ő nem volt irodalmilag teljesen képzett ember, úgy hogy bizonyára nem fényes talentumáért, irodalmi műveiért nyerte meg a világ tiszteletét, vívta ki az utókor méltó háláját, mint inkább azért, mert sikerült neki fölráznia egy egész nagy világrész alvó lelkiismeretét és sikerült neki oly kérdésre terelni a közfigyelmet, a melylyel addig igen-igen kevesen gondoltak.

Megemlékeztünk fentebb arról is, hogy második házasságából egy fia született, a ki életének legfőbb öröme lett volna, a kiből látta, vagy inkább szerette volna látni jövő reményei beteljesülését. — De a fiu nem váltotta be a hozzája fűzött reményeket. Talán rossz neveltetésénél fogva, melyhez, valljuk be, nagy quotával járult az apának folyton utazó életmódja is, az ifju tévutakra jutott, csaknem teljesen elzüllött és gondnokság alá helyezettét, atyja halála után csakhamar ő is bevégezte életét. E fiu, és az anyagi zavarok, melyekbe reformáló törekvései miatt jutott, nagyon megkeserítették Howard életének utolsó éveit.

Itt jegyezhetjük fel róla azt is, hogy mikor tisztelői egy Howard-emléket akartak még életében felállítani s missiói tervei kivitelére pénzt akartak számára gyűjteni, ő ezt írta egy levelében barátaihoz: «Gentlemen, mindig büszkén gondolok arra a tisztségre, hogy az én csekély törekvéseimet oly sok tiszteletreméltó személy méltányolja, hogy annyian szentelik ez ügynek idejük egy részét, és hogy oly tekintélyes alapot raktak össze a foglyok sorsának enyhítésére és a börtönök javítására. De a mi az emlék felállítását illeti, bocsássanak meg, ha azzal szemben leghatározottabb ellenkezésemet fejezem ki; annak felállítása igazi büntetés volna reám nézve. Az hát, uraim, az én különös és komoly óhajomásom, hogy ezzel a tervvel egyszer s mindenkorra szakítsanak.» E szavakat ő három évvel halála előtt írta s egy másik levelében is ismételte, a mi miatt aztán a terv kivitele csakugyan el is maradt.

Howard utolsó nagyobb külföldi utazását 1789 nyarán kezdte meg Oroszországba és három évre tervezte azt, de úgy volt felöle végezve, hogy csakhamar teljesen vége legyen e földi világban való minden utazásának. Télre déli Oroszországba, Krimeához közel Chersonba érkezhén, egy haldokló úrnőhöz hívták, hova esős éjszakában egy rossz lovon érkezhén meg, ott

virrasztott a haldokló úrnő fölött, de csakhamar érezte, hogy az azt halálra vitt lázas betegséget ő is megkapta.

Visszatért Chersonba, hol Potemkin herczeg, II. Katalin czárnő e hírneves kegyence, orvost küldött melléje s folyton mellette volt barátja Priestman admirál is, ki minden áron el akarta őt vonni a halálra vonatkozó gondolataitól. E barátjának mondta el, miképen óhajtja temetését rendeztetni. «Legyen szabad önt kérnem, ha ugyan becsüli valamire öreg barátját, ne engedjen meg temetésemnél semmi pompát, és hasson oda, hogy semmi emlék, sem semmi emlékfelirat ne jelezze soha, hol vagyok eltemetve; hanem tegyenek engem csöndesen a földbe, helyezzenek egy napórát sírom fölé és azután feledjenek el.» Meghalt Howard ezek szerint az európai műveltség határ-vonalán, a chersoni tatár síkságon, 1790 január 20-án, 64 éves korában.

Szóbeli végrendeletét azonban nem engedte foganatba menni az igaz kegyelet. Dicséretére legyen mondva az orosz nemzetnek, I. Sándor czár parancsára 1819-ben emlékoszlopot emeltek Chersonban tiszteletére, a mely emlékoszlopot Oroszország most uralkodó czárja, III. Sándor, a nagy philantrop halálának százados emléknappjára teljesen renováltatott, újból fölemeltetett.

A mit már Howard János a börtönügy emelése érdekében tett, az messze túlhalad minden egyéb ilyenmü törekvést, melylyel előtte egyesek világ elé léptek. De meg más téren is sokat végezett ő. Láttuk ugyanis, hogy mint működött a falusi köznép sorsának javításában azon időben, mikor oly kevés földesúr fordított gondot jobbágyaira, ezek lakására, okszerű gazdálkodására. — Mint a londoni Royal Society tagja, bár tudományos munkáival nagyon keveset tett, fejleszteni igyekezett a bölcsészeti kutatások iránti érvéket és az orvosi tudományokban oly előmenetelt tett, hogy képes volt mások életét megmenteni és sok embernek visszaadni egészségét. Mint közegészségügyi reformátor tisztes helyet foglal el az emberiség jóltevőinek sorában, minden erejét felhasználva arra, hogy szoktassa a népet a tisztaság szeretetére és hogy a szegényeket mindenek fölött jó ivóvízzel lássa el. — És végre óriási sok anyagot gyűjtván össze úgy hazájában, mint külföldön a betegekről és a

fogyokról, ez adatok közzététele által rendkívüli szolgálatot tett a statisztikának, mely azokat úgy a tudomány, mint az emberszeretet munkáira a legkülönbözőbb alakokban felhasználhatta.

De a mit ő személyesen, élete folyamán tett, annál összehasonlíthatatlanul nagyobb az a befolyás, melyet fényes példaadása által az utókorra gyakorolt. Nyomában a börtön-philanthropok egész hosszú, napjainkig mindinkább szaporodó serege támadt, kiknek iratai, végzett munkái, ama fogházak, börtönök, fegyházak és javító-intézetek, melyek ma csaknem mindenütt a humanitás elvének diadalát hirdetik: mind-mind azt mondják minékünk, hogy ha onnan messze keletről, Cherson síkságáról elrepül erre nyugotra Howard szelleme, boldog megnyugvással lenghet fönn a tiszta levegőben, azt susogván nemes önérzettel: «Exegi monumentum, ære perennius!»

* * *

Említettem felolvasásom elején többször is a *belmissió* szót, s megigérttem, hogy adni fogom annak definiíóját.

Belmissiónak nevezzük azon összes munkálkodást, melyet a hitben élő keresztyének könyörülő szeretete, többnyire a hivatalos egyházon kívül, de az egyház szellemében és szolgálataiban a keresztyén nép testi és szellemi nyomora ellen folytat, a mennyiben az a nép, bár megkereszteltetett, s névleg az egyház tagja, külsőleg is lesüllyedve, vallás-erkölcsi szellemben fogyatkozást szenved, egyházi-keresztyéni életet nem folytat, sőt azt megtagadja s ez által az egyháztársadalmi életben a léghétebb nemű kóros állapotokat és bajokat idézi elő. —

E meghatározásból láthatólag a belmissiói működés ikerestvére minden humanitárius törekvésnek, de a melyek közül több csak a külső bajon, az anyagi nyomorúságon akar enyhíteni, míg a belmissió egyszersmind a lélekre is gondol.

Hogy egy példával igazoljam felfogásomat, ha büntető rendszerünk a börtönök lakóinak nemcsak rendes, tisztességes ételmezéséről gondoskodik, hanem fegyházi és fogházi lelkészeket is állít be, kik a foglyok vallás-erkölcsi nevelésére hassanak: itt az állam már nem pusztán humanitárius eszméknek hódol, hanem valóságos belmissiói munkát végez és végeztet.

Németországon a belmissió ügyét Berlinből egy központi választmány, a «Central Ausschuss für die innere Mission der deutschen evang. Kirche» vezeti, mely kiterjeszti működését Németországnak minden, de minden pontjára; irányt ad minden belmissiói törekvésnek. Nagyon messze vezetne céloimtól, ha még föbb vonásaiban is föl akarnám mutatni ama munkákat, melyeket e központi választmány végez, legyen azért elég itt csak annyit mondanom, hogy a német belmissió rendkívül nagy gondot fordít a fogházügy javítására is, mert a tömérdek számú börtöntársulat (Gefängnisgesellschaft), melyek első sorban a gonosz tettektől akarják megóvni azokat, kiket szerencsétlen társadalmi állásuk leginkább kisértetbe ejthet, másodszor pedig a már börtönben élő letartóztatottak sorsát akarják javítani, gondoskodván azoknak iskoláztatásáról, vallás-erkölcsi szellemben való neveltetéséről is, harmadszor a letartóztatottak sokszor nyomorult anyagi viszonyok közt tengődő családját támogatják, s végre negyedszer a kiszabadult fejezetteknek akarnak a társadalomban megélhetési módot, tisztességes existenciát biztosítani, — mondom, e társulatok mindmind a belmissiói központi választmánynyal vannak összeköttetésben, s legnagyobb részben annak kezdeményezésére alakultak.

Látom azonban e fényes egyület kiadványaiból, hogy itt a német börtönügyi viszonyokat a legbehatóbban ismerik és egyes szakferfiak részletesen méltányolják, erről tehát nem kell itt nekem beszélnem. De azt mégis óhajtom megemlíteni annak igazolására, hogy a börtönügy az egyházzal, vagy az egyház érdekeit szolgáló belmissióval Németországon a legszorosabb összeköttetésben van, hogy a berlini Moabit börtönben, a világ ezen egyik legjobban berendezett börtön-helyiségében, a Hamburg melletti Rauhes Haus-nak, e hatalmas német belmissiói intézetnek vallásos-belmissiói szolgálatok végezésére képzett növendékei alkalmaztatnak az államkormány által börtönörök gyanánt.

Vessünk át egy pillantást Angliába is. Az angol nem központosít úgy, mint a német; a praktikus angol nem töri sokáig fejét nehéz teoriákon, hanem ezrenként csatlakozva egyletekbe

és társulatokba, rohamoszlopokban tör előre célja felé; a különböző egyletek, társulatok csak ritkán szövetkeznek ott, hanem mindenik végzi a maga dolgát lelkesen, erővel.

Angliában s első sorban magában Londonban több társaság működik a foglyok körül. Kezembem van a «*St. Giles Christian Mission*», London egyik legnagyobb belmissiói társaságának utolsó évi jelentése, melyből többek között mint érdekes adatot olvasom, hogy e missió emberei folyton ott állanak a börtönök és javító intézetek ajtóinál, elfogják ott a kiszabadult fegyenczeket, reggelire hívják meg őket, üzleti foglalkozáshoz, a legkülönbözőbb iparmunkákhoz juttatják, hogy megmentésükben állanak a bűnbe való visszaeséstől. E végre folytonos összeköttetésben állanak a börtönök tisztviselőivel, kik szívesen tekintik magokat a belmissió munkatársainak. Gyönyörűek ama jelentések, melyeket e füzetben a foglyok lelki gondozásáról, elhagyott családjaik segélyezéséről, s Londonban a letartóztatottak számának folyton fogyásáról olvasunk. 1877-ben július havában, 10,763 ember ült Londonnak ezen társulat által gondozásra felvállalt kisebb fogházaiban, tíz évvel később 6405, vagyis 4358 személylyel kevesebb, a mihez pedig hozzá kell számítanunk London népességének rohanó haladását is. E missiói jelentés kiszámítja, hogy ők a foglyok számának fogyasztásával évenként több mint 200,000 font, több mint 2 millió forint hasznot hajtanak Angliának.

Bizony igaza volt Anglia egyik belügyminiszterének, ki 1848-ban azon nyilatkozatot tette, hogy a londoni városi missió mentette meg a nyomorral és bűnnel túlterhelt fővárost Páris, Berlin és Bécs sorsától. És az angolok önmaguk, — pedig erre csak ők lehetnek a classikus bizonyosságok, — teljesen osztják egy politikai nagy angol lap azon véleményét, hogy egy, bibliával fölfegyverkezett 500 emberből álló sereg többet tehet, mint egész katona-ezredek.

Kezembem van továbbá a «*Fővárosi elbocsátott foglyokat segélyező társaság*» (Metropolitan Discharged Prisoners Aid Society) 1891. évi jelentése, mely társaság 1864-ben kezdte meg működését s oda hatott, hogy Anglia minden városában létesüljenek hasonló társaságok, a mely célját, mint a jelentés mondja,

már meglehetősen el is érte. Működési módjáról csak annyit, hogy az általa látogatott börtönök minden czellájában ki van függesztve egy papiron a társaság czíme, lakhelye és a tőle igénybe vehető segély. A missió egyes embereinek a börtönfelügyelő engedélyével szabad bejárásuk van a foglyokhoz, kiket aztán kiszabadulásukkor a társaság a fentebb előadott módon tovább is gondoz és segélyez. Ezen társaság is csak néhány fogház körében működik s működésének eredménye az, hogy míg azon fogházak lakóinak száma 1878 márczius 31-én 20,833, tiz év mulva, 1888-ban 14,536, 1891-ben pedig 13,076 volt.

Pedig én többször hallottam már azt az ellenvetést, hogy minek az a humanitás a börtön lakói körül, mirevaló azok családjáról gondoskodni, hiszen azzal annál inkább csábítatnak egyesek a bűn útaira, tévedésre? Ez egyáltalában nem áll, mint a felhozott londoni példák igazolják. A börtönök lakóinak legnagyobb részét, legalább a nagy városokban, a visszaesettek szolgáltatják; már pedig ott, hol kellőleg gondolnak a letartóztatottak vallás-erkölcsi oktatásával, nevelésével, a visszaesettek száma mindinkább kevesbül. Az előbb említett berlini Moabit-börtönből is szolgálhatnék erre nézve adatokkal.

Kezemben van még a londoni «*Elbocsátott foglyokat segélyező királyi Társaság*» (The Royal Society for the Assistance of Discharged Prisoners) 1891. évi, 34-dik jelentése is, melyből legyen elég annyit kiemelnem, hogy e társaság megalakulása, vagyis 1857 óta 16,273 elbocsátott foglyot segélyezett s utolsó évi bevétele 2347 fonton, vagyis 23,470 forinton felül volt.

* * *

Az 1877. és 1878. években, mint egyetemi tanuló Schweizban, Bâsel-ben tartózkodván, belépti jegyet kaptam egy vasárnapon az ottani fegyházi lelkész által tartott istenizsuletre. Soha még ilyen templomban nem voltam, és templomi gyülekezet olyan lehangoló hatással nem volt reám nézve. Megpróbálom leírni. Mi a templom elő részében magas emelvényen ültünk, a papi szószék mellett, előttünk talán 15 sorban vagy 150 kis fazárka — pad-

sor emelkedett, a melyek az első sortól az utolsóig fokozatosan emelkedtek, hogy az azokban ülő fegyenczek mind jól láthatták a szolgáló lelkészt. Mikor mi oda bebozsáttatást nyertünk, még egészen üresek voltak a zárkák. Egyszer megnyilt a templom velünk szemben álló falának jobb oldalán az ajtó s belépett rajta tetőtől-talpig fegyverbe öltözve néhány fegyház-őr. Utána jöttek a fegyenczek, közöttük tíz-tíz után mindig egy-egy őr. Az első fegyencz fölnyitotta az első padsor legszélső zárkájának úgy jobbra mint balra nyilható ajtaját, s végig nyitogatván az egyes zárkák ajtóit, letelepedett a legutolsóban, melynek oldal-ajtója becsapódott mögötte, úgy hogy az utána jövővel semmiképpen nem érintkezhetett, el volt zárva a világtól s csak minket láthatott, kik a lelkész s néhány fegyház-őr társaságában fent a magas emelvényen ültünk. Így foglaltak aztán egymásután helyet mind a fegyenczek, az utolsó czella-padsorokban a nők, kikkel meg kaiserswerthi diakonissák jöttek, ezek alkalmaztatván a fegyház női osztályában felügyelők gyanánt.

Én valóban lelket megnyugtatóbbnak tartom ennél azon istenitiszteleteket, melyeket a debreczeni királyi törvényszék fogházának kaszamatájában vasárnapról-vasárnapra én tartok. Nincsen számomra szónoki emelvény, egy asztal mellől prédikálok egyszerű szavakkal, hatni törekedve az én szegény hűveim lelkületére, szívük nemesedésére, be-belopva lelkökbe egy olyan gondolatot, mely őket felemeli, emberi voltuk tudatára juttatja. Méltóztassék elhinni, szép és végzetlenül érdekes munka ez annak, kinek érzéke és kedve van hozzá, főként ha ezt hétköznapokon az egyéni lelki gondozás munkájával is összekötjük. Jól tudom én azt, mert nem szenvedek gyermekek optimismusban, — hogy sok foglyunknak feje fölött, füle mellett elhalad a szó, de azt is tudom, sokszoros tapasztalatom van már róla, hogy nagyon sok fogolynak szívéhez, eszéhez lehet ottan férni s — «némely mag, hogy a biblia szavaival éljek, — a jó földbe esik, és gyümölcsöt terem, némely 100 annyit, némely 60 annyit, némely 30 annyit».

A debreczeni királyi törvényszék fogháza a városháza alatt van elhelyezve. De onnan idestova ki kell költöznie, mert a városházát kétemeletesre akarják felvonni, s ott nem lesz

többé helye foglyainknak. Vajha minél előbb elköltözhetnénk onnan, vajha az igazságügyi magas kormány minél előbb leküldené valamely képviselőjét a mi ottani mizériáink megszemlélésére s ide fönn a legilletékesebb helyen való előterjesztésére!

De talán ez már nem is tartozik ide?! Bocsánat, de ide tartozik, mert ehhez akarom fűzni azt a néhány szót, a mit még mondandó vagyok.

Hogy a bűn büntetést érdemel, azt úgy a theologiai, mint a philosophiai morál egyiránt tanítja, s a büntető igazságszolgáltatás tényleg gyakorolja is. Tudom, hogy mily nagy elvi küzdelem uralkodik a halálbüntetés kérdését illetőleg, de végre ezen büntetést is lehet igazolni. Elveheti tehát a büntető törvény egyesek szabadságát, sőt életét is, de azt tagadom, hogy elvehetné szeme erejét, látó képességét. Fogházainkban a raboknak dolgozniok kell, s használhatják a börtön-könyvtárak könyveit is, de szemöknek, ha ugyan olvasni akarnak, pl. a debreczeni, különben tisztán és jórendben tartott fogház legtöbb czellájában, okvetetlenül el kell pusztulnia.

A humanitás századát éljük. A mai kor a börtönügyet illetőleg Howard Jánosnak méltó tanítványa. Terjesszük ki hát a humanitást egészen odáig, hogy a sötét czellafogságra nem ítélt rabok lehetőleg világos czellákban dolgozhassanak és olvashassanak.

Fordítsunk gondot a börtön-könyvtárak létesítésére, berendezésére, mert csak névleg van ám a legtöbb helyen börtön-könyvtárunk. Szerezzünk azokba a könyvtárakba a foglyok átlagos szellemi képességének megfelelő, vallásos-erkölcsi olvasmányokat, de ezek mellett mindenestre egyéb oktató irányu pl. történeti, gazdasági, s a műveltebbeknek akár szépirodalmi műveket is. Tudomásom van arról, hogy egy vidéki fogházi lelkész, látván, hogy ninesen például egyenesen a foglyok számára irt imádságos könyv, vagy a mi van, az nagyon kicsiny és régen elavult, az illető ügyészség útján fölterjesztést intézett az igazságügyi magas minisztériumhoz, sürgetvén, hogy irasson a hazai összes fegyházak, börtönök, fogházak és javító intézetek lakói számára egy olyan könyvet, mely imádságokat, elmélkedé-

seket tartalmazzon köznapokra, vasárnapra, s az egész egyetemes keresztyén egyház által megtartott keresztyén ünnepekre, a mely könyv tehát senkinek felekezeti érzékenységét ne bántsa, melyet egyforma lelki haszonnal forgathasson ama szomorú intézetek minden lakója. Úgy tudom, hogy az Igazságügyminiszter úr ö Nagyméltósága kegyes volt e beadványt magas figyelmére méltatni s pályadíjat tűzött ki a váczai országos fegyintézet igazgatósága útján egy ilyen könyv iratására. Remélem, hogy e pályázati hirdetés kellő czélra vezet.

Ezeket pedig azért mondtam el, hogy ha egy igénytelen vidéki lelkész meg tudta már ez ügyet mozdítani, fölhivjam országunk e legelőkelőbb egyletének, melynek körében most fölléphetni oly szerencsés voltam, fölhivjam e Magyar Jogász-Egylet börtönügyi bizottságának figyelmét ez előttem oly igen fontos kérdésre. Ha van valamely ily czélra pénze, keressen írókat, s bizonyára fog találni, kik a szegény foglyok körébe mennek le lelkők írásba tett és kinyomatott gondolataival, s újra egy lépést teszünk a humanitás ragyogó útján előre. Egy lépést, melynek megtételéért sok csüggeteg szív áldani fog bennünket, melylyel a világosság fényzőnéből lopunk le egy-egy fénysugarat azokhoz, kik közül sok azért olyan nyomorult, mert nem részesülhetett oly mértékben a világosság áldásaiban, a hogy mi részesülhettünk azokban.

És ez eszembe juttatja, hogy mily erős szavakkal lehetne sürgetnem: iskolákat, iskolákat a nagyobb városok börtöneibe! De hát tudom, hogy ehhez fejlettebb börtönügyi viszonyok kellene, mint a minők csaknem teljes általánosságban a mieink. Még a hol hivatásos emberünk volna is az ilyen munkához; még a hol tán az állam áldozna is ilyen czélra: nincs fogházainkban iskolának való kellő helyiség, pedig ez a sikernek mellözhetetlen föltétele.

De nem beszélek már tovább, úgy is félek, hogy tulságosan igénybe vettem tisztelt hallgatóim türelmét.

Nem tudom, megőrizett-e az eleséstől felolvasásom elején említett menedékváram, tárgyam tartalmára vonatkozó szakismeretem?! Egy dolog mindenesetre vigasztal, és ez az, hogy egy theologusnak büntetőjog körébe tartozó témáról jogászok és pedig képzett jogászok, sőt szaktudósok körében beszélni «et voluisse sat est.» (Élénk éljenzés).

* * *

Elnök, *Manoilovich Emil*, az előadónak nagyérdekű és becses felolvasásáért az egylet nevében meleg köszönetet mond.

